

відчувається не тільки аналогія, але й певне споріднення духу і тактики. До загальнонародної організації відси було ще досить далеко, але не менше, як від кальвіністських синодів до будучих громад індепендентів і левелерів.

Реформаційні ідеї між українцями; полеміка з євангелицькою і католицькою критикою. В 1880—1890-х рр. помітно був поширився погляд, що реформаційний рух XVI в. один час захопив українські землі дуже сильно й мав великі успіхи між українським громадянством. Таку поголоску, на посрамлення православних, пустили були сього часу єзуїти; але в 1870-х рр. її відіграно в самих православних церковних кругах. Початок дала, здається, студія пок Малишевського про унітаризм на Україні, з приводу апокрифічного листа Смері Половця — дуже цікава для свого часу.¹ Під враженням її, думаю, пок Орест Ів Левицький постарався документально прослідити поширення на Україні (головно на Волині) унітаризму та інших євангелицьких доктрин, і зібраний ним документальний матеріал, у великій масі незвісний, зробив сильне враження: дав начебто документальну підставу для загальних характеристик, кинених письменниками XVI в., про великі успіхи ересі на Русі.² Під сим впливом

¹ Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ вел. кн. Владимиру Св., 1876, передрук з Трудів Київ. Дух. Ак. (перед тим коротко в Трудах археол. з'їзду 1874 р.) Мабуць, сей реферат, читаний на київськ. з'їзді, звернув увагу Ор. Ів. Левицького (що тоді закінчив університет і почав працю в київськ. архіві) на сю тему, для котрої йому давали матеріал волинські акти архіву. Міг вплинути також і IX том Ист. рус. церкви м. Макарія, випущений в 1879 р.: в нім, теж мабуць не без впливу праці Малишевського, без усяких застережень повторені відзиви Скарги та Потія про великі маси православних, захоплених реформаційним рухом.

² Поширення реформації серед української інтелігенції здавалось йому дуже значним: «Когда в конце первой половины XVI в. потоки реформации достигли Южной Руси, вольницы заплатили обильную дань вѣку и, по словам современника, «охотно ринулись в пространный и широкий путь, сирѣчь въ пропасть ереси люторския и других: различных: сектъ»; въ протестанство, съ его холоднымъ формализмомъ, не на долго удовлетворило ихъ, и лишь только возникло болѣе радикальное антитринитаріанство, вольницы съ такою же охотою ринулись въ пространный и широкий путь новаго учения. Известный московский выходецъ князь Андрей Курбский, жившій здѣсь съ 1564 по 1586 р., съ прискорбемъ признавался, что въ его время язвою этого учения была заражена мало не вся Волинь» — писав Ор. Левицький в першій своїй студії «Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западній Руси въ XVI и XVII вѣках» (Київ. Старица 1882 і окремо, с. 33) і повторив потім се в передмові до випущеної в 1883 р. ч. I т. VI Архива Юго-Западн. Россіи (осібно під заголовком. Внутреннее состояние западно-русской церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI стол. и Унія, с. 132—3). Але, як я вказав у своїй Історії України (VI с. 423), цитата (з Курбського) про поширення «люторської ересі» говорить не про Волинь чи українські землі, а про Польсько-Литовську державу взагалі:

заговорив про велике значення реформації на Україні Драгоманов у своїх історично-публіцистичних працях, висовуючи сей факт як важний прояв зв'язків українського життя з західним (його улюблена ідея в тих часах, котру він з запалом розвивав проти українського «самобутництва») ¹.

Даючи потім начерк культурного українського руху XVI в., я мусив звести сі погляди до дійсних розмірів реформаційних успіхів. Я звернув увагу на те, що звістки Скарги і Потія про незвичайне поширення ересі між православною людністю, дуже сильно перебільшені очевидно, в кожному разі говорять не про Україну, а про Білорусь (воєводство Новгородське), а звістки Курбського і Вишенського про з'єретицтво української аристократії треба розглядати через призму їх великої вибагливості на пункті східного правовір'я та оцінювати їх спостереження — що належать до досить пізнього часу — до кінця 1570-х і 1580-х та пізніших років, як констатування того, що сучасна українська аристократія в тім часі виходила з своєї консервативної окремишності й підпадала впливам польської шляхетської культури, розбудженої вищесхарактеризованим рухом середини XVI віку

При сім погляді, в головнім, я лишаюсь і тепер, з тою відміною, що після спостережень, зроблених в останніх десятиліттях над поступовими течіями кінця XV і поч. XVI в і використаних в попередніх розділах сей книги, я більше надаю значення сим течіям і в Білорусі, і на Україні, та рахуюся з ними як з фактом дуже серйозним. Видно, що вже в першій половині XVI в тут існували тенденції, аналогічні з принесеним потім реформаційним рухом: критичні погляди

про її панство, про затрату в нім воєнного духу і занежання оборони від татар (Соч Курбського, вид 1914, с 242—243). А щодо відзиву про волинців, то їх вільнодумство Курбський зв'язує не з лютеранством, а з впливами «самочинних» московських проповідників — Див нижче

¹ «...розум наших людей і в старовину пробував вийти з тієї межі, яку перед ним провело грецько-слов'янське попівство, і в тій межі звернув увагу більш на те, що було найпожиточне для громад людських, ніж на обрядові вигадки і заборони. Що тому була за причина,— чи природна сила розуму наших людей, чи те, що вони здавна мусіли знатись з людьми усякої віри .. з усякими лютерами, кальвинами, соцініанами і т. и., котрими кишло русько-польське королівство в XVI—XVII ст., до котрих приставали й пани й міщане,— тільки ще в XVI—XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли-небудь, до тих думок, які помогли в Європі переіменити панські церковні порядки на громадські, а далі й увільнити розум громадський од путів попівської науки». Як одну з причин, «через що наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня реформація», він вважає унію,— вона привела до того, що «братчики пристали до тих архиєреїв, котрі зістались з грецьким «благочестієм». Інших причин не викриває, тільки констатує, що «дїло не дійшло до того, щоб у нас залишились цілком громадські церкви, як там, де подібний же рух серед громад міщанських довів до кальвінізму, індепендентства і т. д.» («Передне слово» до Громади, 1848).

на церковну традицію, бажання дати нову і певну рецензію біблійних текстів як підставу більш раціонального християнського світогляду і основи світської науки, незалежної від церкви, та наблизити одне і друге до розуміння ширших кругів, переходячи на «мову посполиту», й друком поширюючи святе письмо і літературу Лютеранство, доктрина чеських братів, кальвінізм і арианство, поширюючися в середніх десятиліттях між польською і литовською аристократією, зміцнювали ці тенденції. До того прилучалась і робота московських проповідників раціоналістичних поглядів, що в 1550-х рр. втікли на Білорусь від московських нагінок, а в 1570-х рр. виступають і на Волині. Теодосій Кривий (Косой), Ігнатій, Васяян, Хома Сі епігони «жидівства», принесеного на Московщину в 1470-х рр з України-Білорусі, повертаючись назад на його білорусько-українські ісходища, працювали в тім же напрямі, підтримуючи і поглиблюючи старі раціоналістичні течії. Між доморідними раціоналістичними ферментами і заносними, протестантськими, розуміється, заходили певні об'єднання; але, з другого боку, такі ж об'єднання бували між протестантськими змаганнями «очищення і поправи церкви божої» і такими ж тенденціями, що підіймалися в правовірних православних кругах.

Давно відома річ, що Костянтин Острозький, загальнопризнаний стовп і старшина православної церкви, користувався помічю євангелістів і згоджувався з ними щодо потреби «поправлення коло сакраменту й інших вимислів людських». Але тепер ми знаємо також, напр, що й Остафій Волович, звісний борець проти прилучення українських земель до Польщі, очевидно, давав гроші євангелістам на заснування друкарні в Несвижі, на розмноження книг добрих руками протестантських проповідників (Будного і товаришів) — і в той же час разом з Григорієм Ходкевичем — пізнішим фундатором заблудівської друкарні, вислав звісного Ісайю Кам'янчанина до Москви, по слов'янську біблію, по новий переклад Золотоустого тощо¹. В їх головах, очевидно, носилися плани продовження діла Скорини — такого популярного на Україні²: руські книжки, випущені в Несвижі Будним з товаришами коштом Воловича «О оправданіи грѣшнаго челоувѣка передѣ Богомъ» і «Катехизисъ то-єсть наука стародавняя христіанская от светого писма для простыхъ людей языка русскаго въ питаніяхъ и отказѣхъ собрана», і в зверхнім вигляді (друкарським шрифті), і в передмовах своїх ідуть за скорининими друка-

¹ Памятники др письменности CLXXXI с 7.

² Вище

ми,— зв'язують з його традицією. Пізніш московські емігранти-друкарі Федоров і Мстиславець, орудуючи в заблудівській, львівській і острозькій друкарнях московським матеріалом, звели українське друкарство на московські взірці, але в середині XVI в. воно, видама річ, стояло на дорозі продовження скорининої традиції. Видання Будного в очах правовірних ретроспективно надали й скорининому ділу лютеранської закраски, і Курбський остерігав православних від його друків. Але як Скорина працював незалежно від німецької реформації, так і євангелісти 1560-х рр., продовжуючи його діло, мабуть, не мали на меті специфічно реформаційної пропаганди, а могли думати, що своїм ділом попадають у тон оновленню православної церкви, коло котрого заходилися самі православні. Будний посилає примірник свого катехізиса старцеві Артемієві, правовірному московському емігрантові, що побивав своїх земляків-раціоналістів, і питає його гадки про сю книгу. Артемії обрушується на неї як на еретичний підступ: «перини м'які, щоб поломити кості тим, що ляжуть на них». Але я не думаю, щоб Будний мав які-небудь провокаційні наміри, посилаючи свою книгу: він міг широ сподіватися цілком іншого прийняття!

Правда, євангелісти уїдали на деякі сторони православного обряду, напр., на шанування ікон і мошей, на молитви до святих і под.; але, з другого боку, вони ухваляли деякі православні традиції, як от чаша, жонате духовенство і под., і відкликувались до них, як то ми вище бачили і ще побачимо, з тактичних мотивів, і в православнім громадянстві на євангелістів дивилися досить милостивим оком як на своїх союзників і оборонців від латинства, пробачаючи їм за се і догматичні різниці, і згадані удання. Василь Острозький ще в 1580-х рр. вважає потрібним остерегти своїх земляків від такої орієнтації: «чув я декого з християн (православних), що говорять: еретики (євангелісти) заслоною тутешнім християнам (православним) від зловірних (католиків), вони (католики) через еретиків не можуть їх (православних) приневолити до свого зловір'я,— говорять так через свою недосвідченість, не можучи зрозуміти хитрощів бісовських»¹.

У сих обставинах, коли б євангелісти приложили більш енергії до літературної роботи на «посполитій мові» і постарались ближче підійти до руського життя,— попрацювати вруч з білоруськими та українськими ревнителами очищення, вони могли, я думаю, покликати до життя якусь замітну — коли не реформовану церкву, то таку реформаційну «руську» течію. Але вони не заінтересувались сим і не потру-

¹ Памятники пол. лит. II с. 936

дилися у сім напрямі Далі двох згаданих книжок, виданих Будним з двома іншими проповідниками Кавчинським і Кришковським «для простих людей руського язика», література не пішла Не знайшлось для того ні капіталістів, ні меценатів, і з сих зав'язків не виростло нічого.

Правда, що з меценатством взагалі було тугенько серед патронів реформації, і, замість сягнути до власної кишені, польські магнати не соромились докучати різними проектами видань Альбрехтові Прусському,— що з своїх політичних мотивів цікавився защепленням лютеранства на польському ґрунті і справді зробив багато для польської реформації, посередньо — і для польської народної літератури! Ваги руського елемента з сього становища ні він, ні інші меценати реформації не оцінили. Серед самих проповідників реформації почини Будного так мало викликали інтересу до себе, що навіть в історії реформаційного руху він не був одмічений. Так от не підтриманий на руським ґрунті, сей своєрідний раціоналістичний, критичний і опозиційний рух згодом заглох і завмер. Розвій релігійної і всякої іншої літератури на посполитій мові так, як почався незалежно від реформації, так і далі пішов своєю тяжкою і повільною дорогою, не отримавши від реформації такої безпосередньої підтримки, яку отримали поляки і навіть литовці. Невеличка частина української фронди пішла за проповідниками реформи в бік радикальнішої критики: від поміркованого евангеліцтва до унітарських його розгалужень (так з'явилась волинська галузь польських унітаріїв, або «польських братів») Більшість же українських вершків поплила за загальною шляхетською течією: через польську культуру до польської католицької реакції. А українське церковне поле зосталось в уділ більш консервативному, більш обмеженому і менш вимагаючому в культурних і соціальних питаннях українському міщанству.

От у світлі таких течій належить оцінити класичне оповідання Курбського про наших шляхетських вільнодумців, начеркнене ним у листі до волинського шляхтича Кадіяна Чаплича, 1575 р.¹ Він пригадує свою недавню стрічу з сим Чапличем у Корці, у князя воєводи (Острозького): при многих свідках Чаплич витягнув на дискусію московського князя, звісного своєю відданістю старій церкві,— нібито хотів щось від нього довідатись, але від запитань перейшов у критику, у виклад своїх поглядів, «підтверджуючи їх свідцтвами інославних», а потім написав йому листа «з должайшею екзор-

¹ Сочин. Курбского I с 437 дд Коментарій Ор Левицького (Сочин. ст. 43—4) містить чимало недокладностей.

дією». Були там в'дливі критики сучасної православної церкви — «о епискупехъ богатыхъ и мнихахъ многостяжательныхъ», про те, як шафують вони маєтками, жертвованими на церкви, «не на корчемство, а ни на пожитки скверные, но странноприимства ради, и убогихъ запоможения, и на благолѣпіе церковное». Були й легковажні відзиви про писання св отців, напр, Дамаскина (мабуть, у питанні про шанування ікон). Від багатьох панів-волинців Курбському доводилося чути, що такі дискусії Чаплич веде взагалі на всяких шляхетських з'їздах. «со жарты и шутками, паразитски, сло-веса священные отъ божественныхъ книг хватаючи лопатами за кубками полными малмази», він не соромиться вести такі «євангельські проповіді», а краще сказати — хуленіє ригати на церкви Бога живого, посилаючися на писання. В сім бачить Курбський вплив згаданих московських емігрантів: Теодосія й Ігнатія, що не стільки ради ученій, скільки зацних своїх «пань», з котрими поженилися в новій вітчині, «з узького і прискорбного путя» православного зводять декотрих слабших «на широкий і пространний, брюха ласкающий путь»

Очевидно, тут треба бачити образ не стільки нових реформаційних течій, скільки відгомонів старого домородного раціоналізму і критицизму, свобіднішого трактування церковної догми, або й більш свідомої опозиції імперативності церковної доктрини, яка тільки користувалася новими суголосними виступами «инославних» і тільки у небагатьох перейшла справді в яку-небудь реформовану конфесію (як се було і в родині Чапличів, де внуки Кадьяна стають визначними представниками унітарства), а у більшості таким ні до чого не зобов'язуючим вільнодумством і кінчилося.

На іншому місці і з інших міркувань виходячи, старавсь я сформулювати головні причини, чому се домородне вільнодумство, критицизм і раціоналізм не переступили конфесійної межі і не влилися до широкої течії реформаційних доктрин другої пол. XVI в¹. Я вказав такі явища:

Громадянство, ослаблене довгим занепадом і бездіяльністю, очевидно, не спромоглося на якусь енергійну, ініціативну акцію в церковних справах, не чуло в собі сил творити нову національну церкву на нових громадських і релігійних, євангелицьких підвалинах. Тож ті, що не мали охоти відриватися від свого національного тіла, а інтересувалися скільки-небудь релігійними справами, пішли легшою дорогою: стали уздоровляти стару національну церкву, без ризи-

¹ З історії релігійної думки на Україні (Укр. Соціол. Інститут, Львів, 1925), ст. 68—9

ку і з найменшою тратою енергії й засобів, з деякою тільки орієнтацією на нові громадські і релігійні ідеї.

За останні століття стара церква стала національним гаслом, майже єдиним: єдиною установою, яка ще об'єднувала розбиті останки старої Руси. Тому кидати її на те, щоб поруч не ставити нову церкву, мусило здаватися людям, які ціпили ще скільки-небудь своє національне гасло, ризикованою пробою, яка могла б привести до роздвоєння і розпорощення убогих останків старої Руси.

Стара церква володіла ще значними матеріальними засобами, і могло здаватися, що, уздоровивши православну ієрархію, можна б було корисно вжити їх на завдання релігійні, культурні й освітні (як то проектував Тяпинський), замість громадити нові засоби на сі цілі: підупала суспільність не чула в собі сили на таке нове збирання.

Консервативна програма уздоровлення церкви через реставрацію старого могла здаватися доцільнішою ще з таких міркувань, що, мовляв, легше буде відборонитися від втручань уряду до внутрішніх справ церкви, обстояти її права й автономію релігійно-національного життя, заховуючи неперерваність його традицій — посилаючись на старі привілеї і практики, замість будувати щось нове, позбавлене правних гарантій.

Українське і білоруське громадянство Литви-Польщі привикло жити в приємній свідомості релігійної солідарності з ширшим православним світом: з Москвою, Волощиною, греками, балканськими слов'янами й іншими східними церквами. Се небагаті давало реального, але морально важило велико, і стратити ці моральні зв'язки, відійшовши від старої церкви, могло здаватися небезпечною втратою в тодішнім і без того сильно опустошенім житті.

Влада і вплив патріарха, що служили основою сього зв'язку, здавались zarazом корисним засобом нового церковного будівництва. Сам упадок церкви здавався наслідком ослаблення ієрархічного зв'язку української церкви з патріархатом. Відновлюючи і скріплюючи його, сподівались добути тим способом цінний, бо загальнопризнаний (навіть евангелістами) авторитет для упорядкування і оздоровлення свого релігійного життя.

Се здавалось особливо важним супроти неорганізованості і хаотичності реформаційного руху: вічного розщеплювання реформаційних течій на ворожі між собою групи та завзятої усобиці різних евангеліцьких доктрин. Навіть лютерани з кальвіністами та чеськими братами з великою бідною підтримували якесь співжиття, з радикальнішими ж течіями (унітаріями, перехрещенцями, польськими братами

і под) ішла у них непримиренна війна, що відстрашувала і відвертала людей від нововірства взагалі і змушувала цинити дані традицією авторитети

В результаті того всього наше відродження уже в самих початках своїх виявило сильні тенденції консервативні і навіть назадницькі (ретроградні) і реакційні

Уже перша боротьба, зведена за старий календар проти нового, заведеного польським урядом без волі і згоди українського громадянства і церкви, була доволі зловщим віщуванням у сім напрямі. Православні принципіально правильно обстоювали тезу, що уряд не має права накидати їм нічого, що стояло б у зв'язку з їх церквою. На заході багато протестантських країв теж не прийняло сеї календарної реформи, вповні раціональної в своїй основі, з тої формальної причини, що се диктувала римська курія. Проте консервативні, ультратрадиційні принципи, висунені вже в сім першій календарній виступі українського громадянства, до певної міри витичували дорогу нашому відродженню не в бік реформи, а в бік церковної-реакції - що одночасно брала гору і в Польщі, і в Німеччині.

Таке саме значення мала ідея найтіснішого зв'язку з патріархатом, висувана і підчеркувана особливо якраз мішанськими братствами, що в тодішнім руху були елементом найбільш поступовим. У патріархах вони шукали собі союзників проти розпанощення владик; але підчеркування сього принципу, що в церковних і церковно-культурних справах все мусить робитись не інакше як за волею і згодою патріархів, кінець кінцем паралізувало всі ідеї реформи й дало православним консерваторам і реакціонерам убивчу зброю проти яких-небудь поступових течій і слідкувань за західним реформаційним рухом.

Викликані літературою і агітацією відродженців примари старого блиску княжої Русі, недосяжної святості старої церкви, найвишого спасенного авторитету патріархів убили в зародку поступові, демократичні громадські потяги, викресані з українського громадянства євангелицьким рухом XVI віку (на ґрунті, підготовленім церковно-опозиційними течіями попередніх століть). Потяги до західного відродження, реформації, раціоналізму, що пробиваються у провідників нашого відродження XVI і поч. XVII в., впали під натиском старовірства, і відновлена православна церква в XVII в. потягла рішуче не за західною реформою, а за католицькою реакцією, не за кальвіністами й унітаріями, а за єзуїтами. Ті ж, кому рішуче затісно було в сім старовірстві, кидаючи руську церкву, відривалися дійсно зарозом і від «Річи посполитої народу Руського» та приставали